

Kéziratos füzetek: a hasznos ismeretek tára

Tematika: a kéziratos füzetek a nyomtatás előtt és a nyomtatás korában, az elit- és a populáris kultúrában; a kéziratos füzetek szerzői (diákok, papok, előénekesek, nemesek, parasztgazdák); a kéziratos füzetek tartalmi csoportosítása (énekeskönyvek, verseskönyvek; katonakönyvek; szakácskönyvek; gyógyászati receptek; vallásos ének- és imagyűjtemények).

Terminológia: daloskönyv, verseskönyv, melodiárium, katonakönyv, homiletika.

A kéziratos füzet az egyéni és a családi tudás, emlékezet tárháza volt évszázadokon keresztül. A füzetek számának gyarapodása, tartalmi változatossága szoros kapcsolatban állt az alfabetizációval és a könyvkiadással, a könyvek, lapok, magazinok olvasásával. Ez utóbbiak terjedése nem csökkentette a füzetek jelentőségét. Sőt, a füzetek gyakran a nyomtatott termékek információit vették át. A 18. században Közép-Európa-szerte használatban voltak, paraszti környezetben is (Hopp L.–Küllös I.–Voigt V. 1988). Küllös Imola helyesen állapította meg, hogy a kéziratos gyűjtemények megelőzték a könyvnyomtatás megjelenését és általánossá válását, s a diákság, a kis- és középnemesség a nyomtatással párhuzamosan ápolta hagyományukat. A 19. század végén, a 20. század első felében a parasztság, a mezővárosi kispolgárság, az iparosréteg körében még mindig népszerű volt (Küllös I. 1980: 189). Az eljárás nem a populáris regiszter kizárólagos sajátossága.⁹⁶ A 16–17. század során a szépirodalmi, történetírói gyakorlatban is közismert volt. Cserei Mihály emlékiratíró, történész ifjúkori kalendáriumai ruh, hajhullás elleni gyógymódokat jegyzett.

A kéziratos irodalom tartalmi változatosságát szemléltetendő közöljük néhány kéziratos füzet adatait:

Berde Áron: *Léggörisme*. 1845 (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Mss.c. 66)

Borsos Márton: *Falusi orvos*. 1843 (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Mss. c. 310)

Cselédkaté. 1846 (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Mss. c. 361)

Farkas Dániel: *Nép szerű Ereny Tan*. 1840 (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Mss. c. 24)

Cserey Farkas: *A Fehér Eperfa szaporítása* (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Mss. c. 112)

A' Sellyem eresztésének Modgya... (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Ms. R. 1138)

A gyümölcsfák nevezetesebb betegségeiről, ártalmairól (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Mss. c. 313)

Szöke József: *Egy esztendőben negyvenöt szerencsétlen napok vagynak. Jóslások a XXVII. századig* (Kolozsvári Akadémiai Levéltár. Jelzet: Ms. R. 1332)

Tartalmi szempontból a kéziratos füzetek több nagy csoportba sorolhatók.

⁹⁶ A megjegyzést Tóth Zsombornak köszönöm.

Daloskönyvek, verseskönyvek. A *kéziratos énekeskönyv*, *kéziratos énekköltészet* néven kerültek be a köztudatba a kézzel írott, könyv formájú vers- és énekgyűjtemények, kódexek. Általában énekszövegeket, ritkábban dallamleírást, s ezek mellett verses irodalmi alkotásokat, valamint vegyes tartalmú bejegyzéseket tartalmaznak. A legkorábbi a *Carmina Burana*, a vágáns (vándordíák) költészet 13. század elején készült gyűjteménye. A legkorábbról fennmaradt, világi költészetet tartalmazó énekeskönyv az 1595–1608 között keletkezett, Fanchali Jób János által készített kódex. A gazdag gyűjtemény ismert költők műveit (Balassi Bálint), magyar és szlovák dalokat tartalmaz. A 16–17. századi szerelmi és tréfás költészet gyűjteménye, a *Vásárhelyi daloskönyv* 1672 táján keletkezett (Heinrich G. 1899). A kuruc költészetet a *Szentsei daloskönyv* (1704) és a *Bocskai-kódex* (1716) örökítette meg.

Magyarországon az irodalmi *daloskönyv*, *nótáskönyv*, *verseskönyv* a 16–18. században virágzott. Népi változata a 19. század végéig, a 20. század elejéig népszerű volt. A füzet népszerű (a politikai aktualitásuk vagy a világi tartalmuk miatt kinyomtathatatlan) világi dalszövegeket és verseket tartalmazott. Előszóval fordult a szerelmi, az alkalmi, a mulattató, a hazafias versek, a katonadalok, a jeremiádok, a bujdosó- és szegénylegény énekek, a magyar nóták, a műdalok, a hazafias és irodalmi versek, a verses levelek felé. Szerkezetüket, tartalmukat a füzetet megnyitó személy preferenciái határozták meg. A kéziratos énekeskönyvet általában lányok, katonafiúk, leszerelt férfiak nyitották, s a gyűjtemény több évtizeden, olykor több generáción keresztül gazdagodott, és a családban öröklődött. A füzetekbe egyaránt bekerültek a helyi énekhagyomány, a más vidékek népdalrepertóriumának darabjai, valamint a nyomtatás, későbbben a rádió által terjesztett divatos dalok (Katona I. 1977a, Küllös I. 1980, 1980a). Ritkábban, de előfordult az is, hogy a népköltési gyűjtemény szövegei visszakerültek a kéziratos füzetbe. A jelenséget a felvidéki faluban, Ájban végzett kutatása során Vargyas Lajos tapasztalta meg (Vargyas L. 2000: 23, 31).

A *diákénekeskönyvek* vagy *melodiáriumok* a 18. századi református kollégiumokban keletkeztek, s a diákköltészet népszerű darabjait örökítették meg (Bartha D. 1935, Otrokocsi Nagy G. 1942). A kollégiumokból szétszóródó diákok széles körben terjesztették el a füzetekbe gyűjtött szövegeket. A mentorok, patrónusok, az iskola és a város előjáróinak tiszteletére, a különböző ünnepi alkalmakra írott verseket későbbi környezetükben is meghonosították. „E diákverselés leszármazottja lett utóbb – iskolamesterek közreműködése folytán – az ünnepi köszöntés mint népszokás” (Kosáry D. 1983: 204).

Szabó T. Attila 1934-ben és 1941-ben tette közzé a 16–19. századi „kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink” jegyzékét (Szabó T. A. 1934, 1941). Stoll Béla 1963-ban állította össze az 1565–1840 között készült „magyar kéziratos énekeskönyvek és verses gyűjtemények bibliográfiáját” (Stoll B. 1963). Horváth János a 18. századi „régí módí kéziratos énekeskönyvek” népköltészet és szépirodalom közötti közvetítő szerepét hangsúlyozta (Horváth J. 1978: 92–98). A már elkészült jegyzékek, valamint az erdélyi gyűjtemények (Erdélyi Múzeum, a kolozsvári unitárius és református, a nagyenyedi református kollégium) alapján Szabó T. Attila elkülöníti a 16–17. század vallásos hitújító

mozgalomban felvirágzó vallásos, a 17. század második felétől, a színjáték, a tánc, a virágének tiltása alól felszabaduló világi (hazafias, szerelmi tárgyú) kéziratos énekköltészet, ezen belül a 18. század „rokokó-érzelmes”, a 19. századi népies irodalom anyagát.⁹⁷ A kéziratos füzetekben „a kor élő irodalmát”, a vallásos-kollégiumi centrumokból induló, a periférián hosszasan konzerválódó ízlést és irodalmat fedezi fel és értékeli. A füzetekbe másolt, a füzetekben megőrződött szövegeket – egyéni használatra való alkalmasságukat hangsúlyozva – a következőképpen jellemzi: „A világi kéziratos énekeskönyvek és verses kéziratok nem valami *irodalmi*-nak elismert anyagot őriztek meg, hanem azt az irodalmon kívüli irodalom-alatti irodalmi anyagot, amely egy-egy társadalmi osztály, legfőképp a köznemes-polgári vagy diák elem irodalmi »ízlését« elégítette ki. Az igaz, ezzel együtt azt is elmondhatjuk, hogy a kéziratos énekeskönyvekbe minden kor élő, ható irodalmát, a másoló ízlésének tetsző irodalmi termékeket másolta be egy-egy kántor, falusi nemes vagy országbóborló diák. A különböző korok levegője, finoman szállongó illata, gáláns sikamlóssága, vagy trágárságoktól orrfacsaró bűze árad felénk, mikor ezeket a sok hányódáson keresztülment kéziratokat lapozgatjuk. Talán semmiből, semmiféle nyomtatott irodalmi termékből nem mondhatunk ítéletet egy kor irodalmi, sőt általában szellemi igényeiről olyan bizonyossággal, mintha azt kéziratos énekeskönyveink anyagának ismerete alapján tesszük. Ezek a kéziratok az olvasott, azaz élő irodalom nagy raktára; sok esetben bizony csak lom- és nem kincsesháza: tele lim-lommal, értéktelen cafattal a sok ma is értéknek tetsző kincs között. De a ma lomnak tetsző *akkor* érték volt, és a mai kincs *akkor* talán másodrangú töltelék. Sokszor bizony sivárság, a disznótoros vidéki élet lefojtott életéből kirobbanó vaskos erotikum, a diákéletből akkor sem hiányzó lelki durvaság, egyszóval mind olyan jelenségek villannak meg előttünk egy-egy percre vagy telepednek ránk hosszasan is, ha a kéziratokat olvassuk, melyek e század középosztályának lelki igényeit nem valami magas színvonalon állónak jelzik. De életet, a korabeli és mindig – egy ember életét mutatják; fesztelenül, díszétől, önérzetétől, alakoskodásától, hazugságaitól megszabadultan. Az életet és az embert, amint zsoltárt énekel és néhány pillanattal utóbb vaskos tréfákra szakad fel torkából az állatias röhej, vagy amint émelygős rokokó-bókot sug az idilli környezetben élő pásztor a hajthatatlannak tetsző kedves felé, hogy néhány lappal odább már sikamlós trágársággal csalja földibb gyönyörök felé. Ha így, távol mindenféle esztétikai előítélettől, tekintjük ezt a gazdag anyagot, különös, titkos ablakok pattannak fel, amelyeken keresztül korokat és bennük emberek gomolygó tömegét látjuk: a korok igazi, hamisítatlan szellemtörténeti arculatát. Ilyen szempontból aztán a világi énekeskönyvek jelentősége messze túlhaladja a vallásos kéziratok jelentőségét” (Szabó T. A. 1934: 42–43).

A 18. századi sárospataki kéziratos füzetek bejegyzéseit Komáromy Sándor a következő tematikus csoportokba sorolta: 1. alkalmi szövegek, köszöntők, 2. népdalszerű szövegek, folklór, irodalmi népiesség, 3. kuruzslások, receptek; népoktató-népfelvilágosító ismeretek, 4. iskolai élethez kapcsolódó versezetek, 5. egyes prózai szövegek (Komáromy

⁹⁷ Szabó T. Attila az 1934-ben megjelentetett regiszterben 380, az 1941-ben kiadott kiegészítésben további 66 tételt ismertet.

S. 1992). Küllös Imola a 17–19. század „magyar világi közköltészetének” vizsgálatára vállalkozott. A korábbi kezdeményezések után (Bartha D. 1935, Szabó T. A. 1934, 1941, Komáromy S. 1992, Stoll B. 2002) a szerző átfogó forrásfeltárást és -elemzést kezdeményezett. E kutatás révén árnyalódott az említett korszak gazdag kéziratos, közösségi, névtelen, variálódó, alkalomhoz vagy funkcióhoz kötődő irodalma. A 18. századi századi anyagban dominál 1. a mulattató, 2. a társasági, 3. a történeti és társadalmi tematikájú, 4. a szerelmi, 5. az alkalomhoz kötött költészet (Küllös I. 2004: 26). A bukovinai székelyek kéziratos füzeteinek tartalmi csoportjai: 1. vallásos énekek gyűjteménye, 2. halottaskönyvek (virrasztóban énekelt énekek), 3. táncnóta gyűjtemény (világi énekek), 4. vőfélykönyv, 5. vegyes füzetek (imák, világi és vallásos énekek, legendák), 6. naplók, 7. emlékiratok (Forrai I. 1987: 42–80).

A magyar népzene történetét áttekintve Kodály Zoltán elismeri, hogy a magyar nép a 16. századtól kezdődően használja az írott és a nyomtatott kultúrát. Ám „a nemzet zömének zeneélete még a XIX. század végén is régibb fokon állt, mint általános kultúrája: az írástalan szájhagyomány jellegét viselte magán” (Kodály Z. 1941–1943: 9). Közép-Európában a 19. század közepén tűntek fel a kéziratos dallamgyűjtemények. A füzet tulajdonosa önkényes, egyedi jelöléssel a maga számára örököltette meg a dallam néhány ütemét. „Ezek a füzetek nem azért készültek, hogy játszanak belőlük, hiszen a zenészek amúgy is csak minimális kottairás-olvasási tudással rendelkeznek. A feljegyző által értett rövidítések az egyéni jegyeket és a saját tudást takarják. Éppen ezért rövidítették a dallamokat, hogy a beavatatlanok (akár a többi zenész) ne juthassanak hozzá. A saját tudás, saját írás megragadható értéként képviseli az egyént az illékony hangzó zenével szemben” (Tari L. 1999: 241–242).

Az etnológiai irodalom több daloskönyv bemutatásával rendelkezik (Katona I.–Lábadi K. 1993, H. Bathó E. 1994). A folklorisztika és az irodalomtörténet által számontartott énekeskönyvek mellett további gyűjteményekkel rendelkeznek a különböző regionális és lokális archívumok.⁹⁸ Feltáratlanok a családi használatban lévő, vagy a családi irattárakban lappangó énekeskönyvek.

A kéziratos énekeskönyvek az európai és a magyar költészet, a magyar népköltészet, az európai és a magyar énekköltészet, a kis- és a nagyhagyomány, az orális és az írott költészet gyűjtőmedencéinek bizonyultak. A füzet készítője különböző forrásokból, a korszak és a saját ízlése szerint válogatta össze a szövegeket. Gesztusában az intenzív olvasás, a szöveggel való azonosulás sajátos formáját, valamint a közvetítés szándékát ismerjük fel. Ezen túl a füzetek szélesebb társadalmi körben játszottak szerepet. Hozzáférhetővé, olvashatóvá tették a füzetben szereplő szövegeket, s ezt az olvasmányt átörököltették a következő generációk számára, állandósították az esztétikai élmény lehetőségét. E források, s az archívumokban rendelkezésünkre álló további kéziratos gyűjtemények az újkorban gyakorinak nevezhető íráshasználati habitust tesznek láthatóvá. A kéziratos

⁹⁸ A kéziratos füzetek gazdag forrásjegyzékét állította össze és tette közzé Küllös Imola (Küllös I. 2004: 419–424).

füzetek tulajdonosai a számukra elérhető különböző kulturális regiszterekből (elit-, populáris kultúra) egyéni opciók alapján szövegeket válogatnak össze.

Katonakönyvek. A kéziratos füzetek másik tartalmi csoportját a *katonakönyvek* alkotják. A füzeteket férfiak állították össze. A füzetek két kontextusba helyeződnek bele.

A füzet a férfiszerepre való felkészülés, a katonasors megélésének eszköze. A bejegyzéssel a katonáskodó férfi szabad idejét kívánja értelmesen eltölteni. Ebből a célból a katonaság élményét kifejező, megörökítő verseket, dalokat, egyéb szövegeket gyűjt össze és másol a füzetébe. A másolás során azonosul a katonasorsot megjelenítő szövegekkel, a bennük található attitűdökkel, érzésekkel és gondolatokkal. A katonafüzetek megszerkesztése explicit vagy implicit módon a füzet tulajdonosának helyzettudatát radikalizálja. A füzetekben megjelenő legjellemzőbb katonaittűdők a császárelleenség, az őrmesterellenesség, a bajtársi szolidaritás, a szülőföld- és családszeretet.

A katonakönyv korábbi hagyományok alapján Ferenc József idejében vált általánosan elterjedtté, népszerűvé (Katona I. 1980: 105, 1994). A kéziratos füzetek tekintélyes részének szerzői sorkatonák, a frontra kirendelt férfiak. Füzeteikbe bekerültek az otthonról emlékeztetben elhozott és a katonatársak füzetéből másolt népdalok, nóták, emlékkeresek, a családtagoknak küldött levelek és verses levelek, a katonaság- és a frontélet eseményei, a saját szerzeményű alkotások. A füzetrel való foglalkozás, a füzetbe jegyzett szövegek az otthonról való távollétet, az idegen környezetet teszik elviselhetővé (Ujváry Z. 1960b: 167).

A katonakönyv a sorkatonaságot töltő férfiak számára önkifejezési forma, a férfi életpálya egy szakaszának megörökítése, dokumentálása. Ez a törekvés különböző stratégiákban realizálódik: a füzet tulajdonosa a másolás során ismert szerzők verseivel azonosul; az orális katonafolklor ismert szövegeit – mint a helyzetéhez adekvát szövegeket – füzetébe jegyzi; naplóban örökíti meg a katonaság mindennapi eseményeit. A különböző elsődleges műfajok (katonadal, kaszárnyanóta, verses levél, verses arcképköszöntő) egy másodlagos műfaj, az élettörténet keretébe illeszkednek. Ebben a keretben személyes beleértési tartományra tesznek szert. Ezt a személyes, konvencionális tartalmat a katonáskodás lezárultával is őrzik, s a füzet használata során aktivizálják.

A katonakönyv megnyitása megelőzheti a katonai szolgálatot. A legény a katonáskodásra készülve a katonasorral kapcsolatos szövegeket gyűjtheti füzetbe. A környezetében élő, közelálló személyektől emlékszövegeket kér, amelyek a katonáskodás idején az otthoni világot idézik fel. A füzet legtöbbször a kaszárnyai élet idején születik. A katonaság az esti és az ünnepnapra szaband órákat, a kaszárnyai ügyelet vagy a kórházi tartózkodás idejét tölti a bejegyzésekkel. A katonák előszeretettel jegyzik fel az otthonról hozott, a szülőfalura, a családtagokra emlékeztető népdalokat, emlékkereseket. Továbbá egymás füzetéből katonadalokat, kaszárnyanótákat, verses leveleket, imaparódiákat, travesztiákat gyűjtenek. A katonafolklor személyes feljegyzésekkel egészül ki. A leszerelés időszaka a füzetbe való jegyzés intenzív szakasza. A füzet tulajdonosa társaitól emlékszövegeket kér, feljegyzi személyi adataikat. Leszerelés után tovább folytathatja a bejegyz-

zést. Leggyakrabban azonban ebben az időszakban a füzet emlékeztető szerepet tölt be. Tulajdonosa halála után a füzetet általában a férfi leszármazottak egyike öröklí. Ebben a szakaszban a füzet olvasása a katonaelet, a kaszárnyai élet körülményeit, eseményeit népszerűsíti a füzet tulajdonosának környezetében.

Ujváry Zoltán egy botpaládi (Szatmár megyei) parasztember katonakönyvét mutatta be. Szerzője Miskolcon töltötte katonai szolgálatát 1903–1905 között. Füzete emlékverseket, népdalokat, katonadalokat, verses leveleket, imaparódiát, verses halottbúcsúztatót tartalmaz (Ujváry Z. 1960b). Penavin Olga a katonafüzetek realiztikus jellegét hangsúlyozta. Az általa elemzett szerző, Dora Emil verses formában örökölte meg katonáskodásának eseményeit (Penavin O. 1980, 1983). Beck Zoltán egy 1878-ból származó katonakönyvet vizsgált (Beck Z. 1978).

A katonakönyvekben leggyakrabban a következő szövegtípusok szerepelnek.

A katonafolklor legnagyobb hagyománnyal rendelkező szövegtípusa a *katonadal*. Tartalmi csoportjai a *betyárdalok*, *negyvennyolcas dalok*, a *háborús dalok*, a *katonasíró*, a *katonakeservek*, a *sorozónóták*, a *menetdalok*, a *kaszárnyánóták*. A katonakönyvek különösen a kaszárnyánótát kedvelik.

A katonakönyvekbe gyakran kerültek be a férfifolklor más műfajai, a *bordalok* és a *páosztordalok*.

A folkloralkotások mellett a füzetek a *műdalok* és a *verses irodalmi alkotások* közül válogatnak.

A *verses levél* a 18–19. század fordulóján terjedt el. Misszilis levélként és füzetbe vagy lapokra jegyzett olvasmányként egyaránt ismert volt. A verses levél válfaja a *verses arc-képköszöntő*. A katonaképre vagy a kísérőlevélbe írott rövid vers a hozzátartozókat üdvözlí, jókívánásokat fogalmaz meg, a katonasors nehézségeit panaszolja el.

A katonafüzetek jellegzetes szövegtípusa az *imádság- és szoltártravesztia*, *-paródia* (Ujváry Z. 1973a, 1980b).

Szakácskönyvek. A női kéziratos füzetek tipikus formája a *szakácskönyv*, az *ételreceptes füzet*.

A kéziratos receptgyűjtemények mellett a könyvnyomtatás kezdetével elkészültek az első nyomtatott szakácskönyvek. Az első latin nyelvű olasz szakácskönyv 1475-ben jelent meg. Magyar nyelven először 1695-ben, Kolozsvárt, Misztótfalusi Kis Miklós műhelyében nyomtattak szakácskönyvet, amely a polgári ízlés népszerűsítésére vállalkozott. A 17. századtól a szakácskönyvek a francia szakácsművészetet, a 18. század végétől pedig a bécsi ételek készítését (borjú- és baromfiúsok, tészták és sütemények) terjesztették. A 18. század végén előbb az úri háztartásban tűntek fel a cukros sütemények. Ezt követően a szakácskönyvek is forgalmazták előállításukat (Kisbán E. 1997: 422–439). Ezzel párhuzamosan a ponyvakiadványok és a kalendáriumok folyamatosan terjesztették lokális csoportok a gasztronómiai tudást (Pogány P. 1978: 246–247). A 19. századtól kezdve a magazinok, a női lapok, a napilapok közöltek ételrecepteket. A 19. század első felétől paraszti kéziratos szakácskönyvekkel rendelkezünk.

A szakácskönyvek a családi élettérben találhatók, a női írás jellegzetes archívumai. A családi tárgypopuláció szerves részei, az ételkészítés és az étkezés tárgyi kellékeivel képeznek egy tárgyegyüttest. Létrejöttük két motivációra vezethető vissza. A saját háztartás vezetésére készülő lány, fiatal gazdasszony füzetbe gyűjtötte a családi konyha receptjeit. Ebben az esetben a szakácskönyv a helyi, ezen belül a családi tradíciókat örökíti meg, hagyományozza át. Második esetben a gazdasszony folyamatosan gyűjti az ismeretlen ételek receptjeit. Ilyenkor az új ételek a családi étlapot idegen, új elemekkel egészítik ki. Az 1960-as évektől gyakorivá vált a szakácskönyv újságkivágásokkal, írógéppel másolt és sokszorosított, az 1990-es évektől fénymásolt receptekkel való gazdagítása.

A szakácskönyvek a gasztronómiai tudás analitikussá válását eredményezték. A szakácsnő tudása a szakácskönyvekben számszerűsíthető lett, a sütés-főzés az étlapokhoz hasonlóan a fogások összeválogatása alapján történt. Külön fejezetbe kerültek az előételek, a levesek, a húsok, a körítések, a sütemények, a szeszes és az üdítő italok. A receptek pontosították a szükséges alapanyagok mennyiségét, előkészítési módját, az egy fogyasztóra eső mennyiséget, az egyes műveletek időtartamát és körülményeit, a műveletek fázisait és rendjét, s olykor a tárolás és a tálalás módjára is kitértek.

A szakácskönyvek írása életszakaszhoz, olvasása és használata a főzési alkalmakhoz, általában az ünnepnapokhoz kötődik. A tapasztalt háziasszony ritkábban szorul a füzet használatára. Ilyenkor egy-egy recept lemásolására kölcsönadja ismerőseinek. Holta után a család valamely nőtagja örökli.

A füzetekben az ételreceptek mellett egyéb szövegek is előfordulnak. Ezek lehetnek hasznos információk (betegséggyógyítás, gyógynövényhasználat, házvezetési, higiéniai tanácsok, vőfélyversek), vagy a füzet tulajdonosának preferenciáit érzékeltető bejegyzések (slágerek, emlékversek, mottók), naplórészletek.

Schram Ferenc egy 19. század elejéről származó, Fejér Anikó egy 1828-ban készült kéziratos szakácskönyvet ismertetett (Schram F. 1964, Fejér A. 1981; továbbá Vékony E. 1998, Geszti Zs. 1999).

Szövegek és kontextusok

1. Kiss Erzsébet Mezőkeszűben született 1918-ban, református vallásban keresztelték. Hét osztályt végzett. 1946-ban Magyarvisába ment férjhez. Férje ösztönzésére a Jehova tanúinak csoportjába állt, intenzív vallásos életet élt. Férjével együtt mindennap időt szakítottak a biblia és a vallásos ponyvák olvasására. Öt gyermeknek adott életet, kettő közülük kiskorában elhunyt. A nagyobb gyermekei elkerültek a háztól, kisebbik fia nem alapított családot, szüleivel maradt közös háztartásban. Kiss Erzsébet egy baleset miatt ágyba kényszerült, majd agyvérzés miatt beszédközpontja is megsérült. Családtagjaival kis cetlikre jegyzett szavakban értekezett. Egy idő után családtagjai füzetet vásároltak számára.

Füzetét 1996-ban nyitotta meg. Az első lapra bibliai idézetet írt: Példabeszédek 7:25, Korintus 13:1. A füzet bevezető része a szerző élettörténetét tartalmazza, majd ezt követi 50 számozott imádság. A füzet záró fejezete ételrecepteket és alkalmi bejegyzéseket (adósságok, telefonszámok) tartalmaz.

Az ételrecepteket nőtelenül maradt fia számára jegyezte a füzetbe. A füzet tartalmát Farkas Csilla értelmezte: „A recept a népi kommunikációnak egyik nem kanonizált műfaja. [...] Az ételszövegek mozgásterének körülírásában azt szeretnénk nyomon követni, hogy Kiss Erzsébet emlékeinek s tudásának rögzítésére miért pont ezt a műfajt választja. [...] A receptes füzetek annyira beépülnek a magánzférába, s olyan személyes objektumokká válnak, hogy mindig csak szerzőjük használja őket. Noha a füzeteket legtöbb esetben úgy készítik, hogy egymástól másolják le a recepteket, ezek a szövegobjektumok nem egyformák. Kölcsönözni a

füzetet nem szokták, csak egy-egy lapot belőlük. Sokszor megesik, hogy saját maguk másolják ki a füzetük-ből az elkért receptszöveget. Ezért minden asszony egy egyedi szöveghalmazt birtokol. Érdekességképpen a lányok mindaddig, míg a szülői háznál tartózkodnak, anyjukkal együtt használják a kéziratot, de férjhezmenetelük vagy elköltözésük után saját maguk készítenek egy olyan receptgyűjteményt, amely egyedi szakképzettségüket reprezentálja. Úgy próbálják birtokolni az ételszövegeket, mint az orálisan átadott tudást.⁹⁹

2. A bágyoni Csép Klára férjhezmenetele után, az 1930-as években, kezdő háziasszonyként készített szakácskönyvet. Borítójára felkerült a füzet tulajdonosának neve és a füzet címe: *Csép Klára téstás Könyve*. A használt írószerből az állapítható meg, hogy a gyűjtemény 5-6 szakaszban készült el. 92 számozott lapon 80 számozott, ezt követően 11 számozatlan receptet tartalmaz. A 67. lapon egy férfi nótát jegyzett. A szakácskönyvben a sütemények dominálnak. Csép Klára általában a recept eredetét is jelezte. A füzet első felében a helyi konyha receptjeit gyűjtötte össze. Tutikától származik a *Bur sütemény*, a *Narancs torta*, Anus nénitől a *csokoládé torta*, Kató nénitől a *Poronyú kifli*, Erzsitől a *Faág*, Iréntől a *Püspök kenyér*, Idukától a *Vajas pogácsa*, Emmától a *vajas téstta*, a *Csokoládé tekercs*, Ilustól a *Dobos torta*, a *Kosut téstta*, Elustól az *Anyi a menyi*, Szabó Géznától a *Piskota*, Zsuzsi nénitől a *Szopora sütemény*, Ninától a *Krém íros tésttába*, a *Diós rolo*, a *Rokokó torta*, az *Ilonka torta* receptje. A füzet felétől kezdve az ételnevek mellől eltűnnek a személynevek. Csép Klára itt feltételezhetően nyomtatott forrásokat használt. Bizonyára ilyen eredetű a *Champignon pudíng*, a *Garibaldi rizoto*, az *Erdélyi hideg májas*, a *Vilo roulade*, a *Chokolade Torta* leírása. A füzetben való könnyebb eligazodás végett a füzet végén a szerző tartalomjegyzéket nyitott.

Korábban említettük, hogy az ételek, készítésük leírása analitikussá tette a női tudást. Csép Klára füzeete szerint a poronyú kiflihez ½ kg liszt, ½ vaj, 3 tojás sárgája, 3 kanál tejfől, ½ kg cukor, ½ kg tört dió, citromhéj reszelék szükséges. A tésttát *hirtelen* kell meggyúrni, *jó tűznél* sütni, *rózsaszínre*. A püspökkenyér készítésénél a 20 dkg cukorport *nagyon jól* kell elkeverni a 8 tojás sárgájával. Az előkészített tésttát *csendes tűznél* kell sütni. A diókrém tortát *éles késsel* kell szelni. A Kossuth téstta receptjének végén olvasható, hogy *jó kiadás téstta*, valamint az, hogy papíron kell szelni.¹⁰⁰

Az ember- és állatorvosló kéziratos könyvek. A 17–18. században szaporodtak el. A 18. század első felében „feltűnő a kéziratan terjedő művek nagy száma, amelyek – noha nemesi származású szerzők kezétől származtak – a nép közé is elkerültek” (Hoppál M. 1990: 704). Szerzőik különböző ösztönzésre készítettek feljegyzéseket. Hivatásos, szakképzett orvosok népszerűsítő szándékkal írtak fűvészkönyvet, főrangú hölgyek, gazdaemberek egyéb feljegyzéseik között a családtagok vagy állataik kúrálására alkalmas gyógyító recepteket másoltak vagy jegyezték le. Volt, aki betűrendes mutatóval ellátott szisztematikus gyűjteményt készített, mások válogattak a környezetükben közkézen forgó kéziratos vagy nyomtatott gyűjteményből, esetleg lefordították az idegen (pl. cseh) nyelvű gyógyító recepteket, ismét mások alkalmoszerűen, különálló lapokra készítették a hasznosnak ígérkező feljegyzést. A füzetek az orvosok hiányát, távollétét kívánták ellensúlyozni (Olosz K. 2002: 32–33).

A kéziratos orvosló könyvek a magyar nyelvű orvostudományt családi körben honosították meg. Árnyalt testkultúrát kezdtek el terjeszteni, a szervezet, a szervek élettani funkcióira, elváltozásaira vonatkozó tudást honosították meg. Betegségek okát, lefolyását, ellenszerét, a növényi hatóanyagokat, a házi szerek előállítását nevezték meg. Figyelmeztettek a helyes étkezésre, a környezeti tényezők hatására.¹⁰¹ Létrejöttük kezdeti

⁹⁹ Farkas Csilla: *Ételszövegek*. Kézirat. A KJNT archívuma.

¹⁰⁰ Csép Klára szakácskönyve magántulajdonban van.

¹⁰¹ A magyar népi kóroktan három nagy fejezetét Oláh Andor tekintette át: a honfoglalás előtti időszak betegségezmélete a pneumatan, a 10–17. században bontakozik ki a humorális patológia, majd a 18. századtól ezt követi a szomatikus (materiális) kóroktan. A magyar köz- és állategészségügy átszervezése a 18.

korszaka is jelzi, hogy a családtagok gyógyítása a nők, az állatok egészségére való felügyelés pedig a férfi tudás részévé kezdett válni.

1718-ban keltezték azt a kéziratos füzetet, amelyet a miskolci Herman Ottó Múzeum őriz, s amely több betegség gyógymódját tartalmazza (Marjalaki Kiss L. 1964). 1798-ban keletkezett a *Doktor könyv, vagyis Gyógyító-könyv, amelyben minden orvosság meg vagy on írva arra próbálja meg akinek melyik szükséges* (Vajkai A. 1975). Hoffmann Gizella 17–18. századi kéziratos orvosló könyv szövegkiadását jelentette meg (Hoffmann G. 1989.) Olosz Katalin kolozsvári könyvtárakban található 32 receptgyűjteményt mutatott be. Közülük 1 a 17. század végén, 6 a 18. században, 9 a 19. század első felében keletkezett, 16 pedig vegyes gyűjteményben fordul elő (Olosz K. 2002). Loránd Nándor a Bács-Kiskun megyei Gyógyszerésztörténeti Szakgyűjtemény kéziratos feljegyzéseit tekintette át (Lóránd N. 1979). 18. századi gyógykovács-könyvet ismertetett Molnár Gyula (Molnár Gy. 1964). A magyar népi gyógyítás kutatásában feltárt forrásokat Hoppál Mihály foglalta össze (Hoppál M. 1990: 694–698).

A kéziratos füzetek gyakran közismert magyar nyelvű orvostudományi munkákat használtak fel (Melius Péter: *Herbárium*, Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis*, Lencsés György: *Ars medica*, Juhász Máté: *Házi különös orvosságok*, Erneyei József: *Falusi ember patikája*). A népgyógyászat kutatásának megállapítása szerint a kezdődő magyar nyelvű orvostudomány jelentős mértékben ihletődött a népi gyógyászati gyakorlatból. A 16–19. század során az orvostudományi munkák – a ismételt kiadások és a kéziratos másolatok révén – szintén jelentős mértékben áthatották a népi gyógyászatot (Spielman J. 1979: 42–46). A családi gyógyításra hasonló hatással voltak a kalendáriumok (Borsa G. 1958, Hoppál M. 1990: 703).

Szövegek és kontextusok

1. Zay Anna II. Rákóczi Ferenc kuruc generálisa, Vay Ádám felesége volt. Férjét követte az emigrációba. Danszkban jutott birtokába az itáliai Andrea Matthiolus (1501–1577) doktor füvészkönyve, amit 1712–1719 között magyarra ültetett át, s a magyar füvészkönyvekből vett receptekkel, olykor „próbált paraszt orvosság”-okkal egészített ki. A fordító az előszóban a következőket írja: „gyermekeimnek használok véle, nem mindenkor engedvén sem a nyavallyáknak nagysága, sem a Doctoroknak sokszor töllünk való távol létek, hogy mindenkor tudos orvosokhoz folyamodjunk.” A bizonyára frissnek, hatékonyak bizonyuló gyógyítási módok miatt a fordításról másolatok készülnek. Wesselényi Kata 1766-ban másoltatta le. Címe: *ORVOS KÖNYV Mellyet Néhai tudos és igen híres DOCTOR MATHIOLUS Tseh nyelvre fordított, s bővített HERBÁRIUMÁBÓL a' Nyavallyáknak rende szerént Dantzkai keserves bujdosásában maga és gyermekei számokra öszve szedeggettet és Magyar nyelvre fordított Néhai T. N. Vay ÁDÁM Úram Árva Özvegye Tsömeri ZAY ANNA Mostan pedig Maga számára leirattatott Mélt.s L. B. VESELÉNYI KATA 1766-dik Esztendőben*. A másolat 1792-ben gróf Teleki Sámuelné, iktári Bethlen Zsuzsanna tulajdonába került. Egy további másolat Teleki Lászlóné Árva Bethlen Kata könyvtárában is megvolt, amely 1849-ben Nagyenyeden elpusztult. Később lemásolta „idősebb nemes Kémeri Torday Zsigmond némely hasznos toldalékkal megbővítvén 1834-ben”. Ezt követően „ismét másoltatta Madarász Józsefné szül. Bágyi Joó Juliánna kedves Kováts János VI-polgári iskolai tanulóval 1904. szept. 19-én Zilahon, Szilágy megye. Bevégezte 1905-ben” (Olosz K. 2002: 35–36, Hoppál M. 1990: 697).

2. Gellen Gergely 1664-ben született. 1680-ban orvosló könyvet készített: „en Gellen Gergely irtam hasznomra Losoncz Varasaban. Ebben ez könyvben vagy on emberí Nemzetnek sok fele Nyavalyairúl, Lovaknak Betegségekürül, Mehekrül, Asszonyi Nyavalyajokürül, Egnek forgásirúl, holnapokrúl És egyebekürül.” A füzet 130 lapból álló gyűjtemény, több kéz jegyzett bele. Fejezetei rendre a „betegségerül való” feljegyzéseket, „Lo-

században vette kezdetét. A népi gyógyászatban az első két korszak felfogása szívósan megmaradt (Oláh A. 1986: 41–109).

vak Betegségekről való orvosságok” leírását, a „Jövendő időnek állapottyát”, a Cisiót, az „Erek vagasarul” való tudást tartalmazzák. Az utolsó részben „Következnek mas felek”, azaz „hogya senki ne lásson”, „Hogy el-lenséged fellyen tüled”, „Hogy Jó szerencséd legyen”, „Hogy játékban nyerhess”, „Ha valami marhadat ellop-jak”, „Hogy víz aradgyek”, „Ha akarod hogy minden kedvedben légy”, „Ha valamidet ellopják”. A füzet végén található a „TABLAJ Az It valo Orvossagoknak”. A füzet készítője 49 éves korában, 1713-ban hunyt el. Fia, Gellen István megjegyzése szerint „szép csendes halál által”. Ez utóbbi 1714-ben nyitotta meg a maga 36 lap-ból álló gyűjteményét, „Mindenféle Nyavalakrúl Emberekk betegségekrül” címmel (Olosz K. 2002: 38–40).

3. Nedeliczi Váli Mihály füvesasszony nagynénje mellett nevelkedett a Szepességben. Tőle ismerte meg a gyógynövények felhasználását. Gyógynövény árusként bejárta Kelet-Európát. Katonáskodása Olaszországba vetette, ahol a páduai egyetemen orvossá képezték. Hazatérve udvari orvosként dolgozott, 1792–1795 között megírta a *Házi Orvos Szótáratska* című művét (Hoppál M. 1990: 704–705).

Ima- és vallásos énekgyűjtemények. Az egyházi beszédek retorikáját a *homiletika* szabályozta. Az egyházi beszédek, vallásos szövegek, imák írásának szabályai a középkortól a 20. századig mindegyre megújultak. A népi vallásos gyakorlat írásos gyakorlatát az etnológia elmélyülten kutatta (sírfeliratok, gyászjelentő lapok, halottbúcsúztatók, vallásos társulatok szövegrepertóriumai). A vizsgálatok azonban nem eredményeztek átfogó képet.

A vallásos tárgyú énekeskönyvek (*kancionálék, zoltároskönyvek, levelek vagy istóriák*) nem liturgikus, nem közösségi használatú vallásos énekeket és imádságokat tartalmaztak. A 16. századtól kezdődően nyomtatott protestáns, majd katolikus énekgyűjtemények, a 18. században pedig ezek újradíszítései láttak napvilágot. A füzetben vagy ponyvanyomtatványban szereplő énekek és imádságok vallásos csoportok általi előadását a búcsúkon, virrasztókban, imaesteken *előénekesek, kántorok* irányították (Schram F. 1958, Katona I. 1977).

A vallásos életet élő, búcsúkra járó imádkozó asszonyok a ponyvakiadványokból másolt, a szájhagyományból lejegyzett imákat füzetekben gyűjtötték össze. Egy Somogy megyei adatközlő visszaemlékezése szerint „Én ezt a dődöganyámtól [tanultam]. Annak vót egy nagy könyve. Elvitték s abba olyan régiségi imáccsákok vótak, de soha nem került vissza. Az egy öreg könyv vót, tuggya, azt füzetekből rakta az öreganyám – nagyon vallásos vót, s füzetekből rakta szegén össze” (Erdélyi Zs. 1976: 215). Egy Tolna megyei asszony vallomása: „Ezeket meg hát csak így papirosrú imádkoztam...” (Erdélyi Zs. 1976: 78).

Bizonyára nem egyedi az a helyzet, amelyet egy kárpátaljai kutatás a nagydobronyi paraszt-ecclesiola kegyességgyakorlatáról rögzített. A lokális hívő közösség egy helybéli asszony, Szanyi Mikó Borbála körül formálódott. A vallásos közösség hitgyakorlata a 16–17. századi puritán kegyességgyakorlat elemeit integrálta. A vallásos csoport vezetője *Igésfüzetet* szerkesztett az „úr szavaiból”, saját látomásaiból, az égből kapott imádságokból és énekekből. A vallásos közösség tagjai az együttléti vagy imádkozási alkalmakkor véletlenszerűen nyitják fel a füzetet, s az eléjük táruló szöveget használják a kegyességgyakorlat során (Sándor I. 1997).

Méhéskönyvek. A méhézeti irodalom Rómában született meg. Hosszú szünet után a késő reneszánsz korban, a 16. században éledt újjá, Németországban, Angliában, Franciaországban. Kelet-Európában Római Nagy Péter Krakkóban a 16. század végén írott méhéskönyve, az angol John Gedde munkája vált ismertté.

A 18. század közepétől a 19. század közepéig Magyarországon mintegy 50 méhészeti könyv készült el (Gunda B. 2001: 67). A méhészkedés népszerűsége a 19. század második felében visszaszorult (Kotics J. 2002: 141).

Erdélyben legnépszerűbbnek a *Nagyvárad* *Méhészkönyv* bizonyult, amely egyúttal a legkorábbi ismert magyar méhészeti munka. A mű szerzője Horhy Miklós, aki munkáját Nagyváradon adta ki 1645-ben vagy 1646-ban. Minthogy egyetlen példány sem maradt fenn belőle, az sem tudható bizonyosan, hogy milyen nyelven íródott, mit tartalmazott. Feltételezhetően néhány oldalnyi terjedelme volt, s 25 tanácsot fogalmazott meg. 14 másolata ismert. Ugyanebben a korban jelent meg a *Szilágycsehi Méhészkönyv*. Jankó András a már említett krakkói kiadványt fordította magyar nyelvre. Öt másolata bukkant fel. Címe: *Az méhekről való Historia, az az, Mi módon kell az méhektől nagyobb nagyobb májorságot terjeszteni. Melly meg iratot Sido és Görög betűkkel Romai nagy Péter által Lengyel Országban Craccoba Lengyel István Király idejében és Császároknak Királyoknak Uraknak Nemeseknek és Nemteleneknek jo értelmek által ki adatott Anno 1570. Mellyet magyar nyelvre Fordított Középső Szolnok Vármegyében szilágy Csehben lakó Jankó András 1636.*

A méhek dajkaságáról és gondviseléséről való dolgok renddel így következnek címmel Erdélyben eredeti (s kiadatlanul maradt) kézirat készült. Feltételezhetően I. Apafi Mihály íródeákja, Keszei János szerkesztette. Bevallása szerint a leírtakat „írásból tanulta”, és „igazán írta”. 1762-ben látott napvilágot a minorita szerzetes Pálfi Lőrinc *Erdélyi méhecske*, 1763-ban Gyula József *Méhész könyvecske* című, a köztudatban a *Nagyenyedi méhészkönyv* néven ismert, 1774-ben Széki Vesmás Márton *Erdélyi méhes kert*, 1791-ben Csenálossi Ravazdy András *Méhtolmács*, 1833-ban Milotai Ferenc *A méhészet kérdésekre és feleletekre röviden felszabdalva*, 1844-ben Szarka Sándor *Izletes méhtenyésztés* című munkája (Csetri E. 2001).

A névtelenül maradt kéziratok, a nyomtatott kiadványok másolatainak nagy száma, a kéziratok füzetek állapota arra vall, hogy az írás nagymértékben segítette a méhészet elterjesztését, meghonosodását, az okszerű méhészkedés reformját (Balassa I. 1946, Schram F. 1961, Balassa M. I. 1970, Szabadfalvi J. 1983, 1989, Kotics J. 2002: 5–9.)

Vegyes tartalmú füzetek. A kéziratok füzetek ritkán állapodnak meg csupán egy-egy szövegtípus mellett. Leggyakrabban vegyes tartalmúak.

A füzetet Kozma Péter gelencei nemes 1727 májusában nyitotta meg. Ezt követően 8 további személy feljegyzése olvasható. Az utolsó bejegyzés 1895-ből származik. Az első fejezet a Horhy Miklós 1656-ös méhészkönyve alapján készült, *Méhes könyvecske, melben egészen leirattatik az méhek körül való dajkálkodásnak iga módja és hasznos mestersége*, 39 darab hasznos tanácsot tartalmaz. A második fejezet megírását Kozma Péter 1733 márciusában kezdte el. Címe: *Nyavalákról való orvosságok rendszerént, nagyobb részint az füvekből valók*. A gazdag gyűjteményben 251 tanács található. Ezek közül válogatunk: *Pokolvarról, Vérokádásról, Fülcsengésről, Szakállatlan emberről, Vérhasról, Oldalsérvésről, Orbáncról, Fogfájásról, Hályagról, Hideglelésről, Szűfájásról, Fogfájásról, Nátháról, Vérhasról*

való, Kégyómarásról, Igézetből esett főfájásról való, Az ki nem emészthet, Az kinek étel nem kell vagy nem kíván, Az kiben kígyó vagyon, Az mely embernek vizleti megáll, Az mely beteg nem alhatik, Torokgyék ellen, Égés ellen, Dög ellen, Köszvény ellen, Sárgaság ellen, Csömör ellen, Hagymáz ellen, Büdös száj ellen, Dagadás ellen, Hurut ellen, Hálag ellen, Az kinek az torka megdagad, Az kinek füle fáj, Az kinek az füle cseng és zúg, Az kinek bele leszáll, Az kinek orrából gyakran foly vér, Az ki vizeletit meg nem tarthatja, Kinek háta fáj, Az mel asszon nem szülhet, Az kinek teje elvész, Az kik testben megszaradnak, Az mel ember megmerevedik betegségben, Az kinek keze és lába kimarul, Az kinek a lába dagad. A gyógymódok közé beépült mintegy 20 állatgyógyászati recept. Közöttük egy-egy hasznos tanács bukkan fel: *Alma hogy esztendeig álljon*. Ezt követően, 1730 decemberétől kezdődően gazdasági és egyéb feljegyzések következnek, több személy bejegyzésében. A feljegyzések a gabona- és szénatermesre, munkadíjakra, bérekre, családi osztozkodásra, állatok szaporítására, kölcsönzésekre térnek ki (Halászné Zelnik K. 1992).

Vegyes feljegyzéseket tartalmazó füzetek bőven állnak a rendelkezésünkre (Pesovár F. 1957, I. Sándor I. 1972, Ujváry Z. 1960, 1960a, 1980a, H. Bathó E. 1994).

Szövegek és kontextusok

1. Böződi György 1944-ben mutatta be „böződi László István székely földműves” kéziratos füzetét. A füzet tulajdonosa a 19. század első felében élt, „verscsináló ember volt, a korabeli eseményeket szedte rímekbe”. A füzet tartalmazza egy gyilkosság történetének verses feldolgozását, az *Udvarhely székben Dájában történt véletlen halála egy Magyar országi születésű huszár katonának* történetét, valamint *Rövid leírása a Böződön 1836-ba április 9-dikén történt tűz vésznek versezettjét*. Böződi György – bizonyára tapasztalatai alapján – megjegyzi, hogy „a székely házak levelesládáiban nemzedékeken keresztül egész kis levéltár gyűlt össze. Ezeket az osztályos leveleket egyszerű falusi emberek írták, tiszta, szép gyöngybetűvel és a fennmaradt emlékek arról tanúskodnak, hogy az írás annál szebb, minél régebb keletű. [...] A népi műveltségnek ezt a jellegzetes ágát tehát előörökölte és megölte a közigazgatás. Nem ilyen könnyű kimutatni, hogy a falu íráskultúrájának más elemei mikor és milyen körülmények között pusztultak el. Fennmaradt néhány éneskeskönyv és falusi gyógyszerek jegyzéke s arra lehet következtetni, hogy a szájhagyományok írásba foglalása is elég gyakori volt” (Böződi Gy. 1944: 61). „Az ismétlődő motívumok arra mutatnak, hogy bizonyos formák, fordulatok és kifejezésmódok a nép közkinccsei voltak, a verscsináló ügyessége csak azon múltott, hogy a megtörtént eseményeket miképpen tudja ezekben beilleszteni” (Böződi Gy. 1944: 61).

2. A Magyarságtudományi Intézet megbízásából Vargyas Lajos 1940-ben végzett népzenei gyűjtést a trianoni döntést követően Csehszlovákiához tartozó Áj nevű településen. A nótás füzetekre vonatkozó megfigyeléseiből alább idézünk.

„Rengeteg nótát tanulnak meg úgy, hogy leírják. Sokaknak egész »nótáskönyvük« van, de nem nyomtatott – a kalendáriumok, álmoskönyvek verses lapjait is nótáskönyvnek nevezik –, hanem kézzel írott. Összeírják benne, amit tudnak. 250-300 dal is van egy ilyen füzetben. Persze, ebből le kell vonni az egy dallamra menő szövegeket, viszont az ilyen füzet sose meríti ki a tényleges tudást. Nagyon sok lánynak volt ilyen füzetbe vagy összefűzött papírokra írt nótás könyve, de a legények közül is soknak. Ha más nem, több noteszbe, papírdarabokra felírt sok nóta. A katonaviselteknel akad egészen rendes, bekötött nótáskönyv is. Ezeket a katonaságnál szerezték. A csehek adtak ki emlékkönyvet a katonáknak, nyomtatott képek díszíték az egyes lapokat. Ebbe aztán egymástól írták le a verseket, nótákat, vicceket, és írtak bele egymásnak emléksorokat. A legnagyobb részt az ilyen könyvekben mindig a nóták tették ki. Természetesen csupa műdal: hallgatók, »Piros pünkösöd napján« és hasonlók, slágerek magyarul, csehül, cseh katonanóták. Az ilyen nótáskönyveket aztán egymástól elkérik és kiírják, ami megtetszik. (Sőt a nagyrészt a katonaság alatt is egymás könyvéből írták bele.) Az egyik embernek a könyvét jelenlétem alatt kérte el egy huszonhat éves legény. Megnéztem, mit írt ki belőle. Ilyenfajtaikat: »Mért nem szabad (hogy) szeresselek«, »Mért fáj az úgy, ha te más szeresz«, »Ami köztünk történt, az a kettőnk titka«, »Piros pettyes kis kötődben láttalak meg téged« stb. Jellemző azonban, hogy ezekből alig egy-kettőnek tudta a dallamát is, illetve nem is tudta, csak

hallotta. Néhányat a könyvtulajdonos eldalolt, mikor hazajött a katonaságból. Az is jellemző, hogy maga a tulajdonos is a legtöbbet csak úgy tudta már, ha megnézte a könyvben a szöveget. Egy másik fiatal »ember« is katonasági füzetéből dalolt, enélkül nem tudta. Aki meg elviszi leírni, annyit se tud belőle, sokszor nem is hallotta a dallamot, maga a vers is eléggé csábító számukra. Annyira, hogy nemcsak kölcsönkérrik, hanem lopják is egymás nótáskönyveit. Ottlétem alatt túnt el az egyik lány 300-ra rúgó dalgyűjteménye, valamelyik legény vitte el. Egy emberről mondták, hogy egy komája ellopta a nótáskönyvét, s már másnap ott volt érte az illetőnél. [...] Mire használják ezeket a nótászövegeket? Pusztán a verset élvezik, vagy van konkrét haszna is? Van: levelekben használják fel. Néha csak egyes sorokat, kifejezéseket, de néha egész versszakokat is. Ezért minden kedves nekik, ami vers. Házigazdám lányához jött egyszer egy barát-nője elkérni a verseskönyvét. (Valami vidéki »költő« kötete volt, amivel házalni szoktak. Helyenként egész népdalszerű versek voltak benne.) A lány hosszasan olvastatta, jegyeztetett belőle. Kérdésekre aztán sok szegyenkezés után a barátó kivallotta, hogy biztosan levelet akar írni. Volt is alkalmam ilyen levelet olvasni: az aktualitások közt sokszor egészen összefüggés nélkül – de annál hatásosabban – érzelmileg oda-illő versbetétek voltak. S a szép kifejezéseknek mindig megvolt a hatásuk. Legények mutattak egy hosszú verses levelet, amit négyen közösen állítottak össze egyikük szeretőjéhez búcsúzó levélnek. A hosszú levél a legkülönbözőbb szótagszámú versekből volt összeszedve. Egy könyvből írták, meg nótákból »ami pászolt a helyzethez«, meg maguk is írtak bele. (Az említett kalendáriumokban mindig van »Levél a kedveshez« vagy »Távollévő kedveshez« c. verses levél s illyet aztán katonai emlékkönyvekben is többet láttam leírva.) Ezt az érzékeny műdalokból és népdalsorokból egyaránt összeállított közös szerzeményt – jellemző – a többiek is leírták maguknak, nemcsak az, aki küldte. Én magam is az egyik társszerzőnél láttam. Tréfából megkérdeztem, vajon tetszett-e a lánynak. »Biztosan megkönnyezte!«

A verses beszéd vagy általában a finom kifejezés kedvelésében odáig mennek, hogy egy húszéves legény szerelmes lévén levelezőkönyvet hozatott. Hogy aztán az egészen idegen és számukra nem is mindig érthető stílus mennyiben került használatba, arról már nincs tudomásom.

De nemcsak ilyen levelezési célra képesek »anyagait áldozatot hozni«, pusztán nótatanulásért is megteszik. Így pl. egy énekes koldus volt itt Mecenzéfről, dalolt egy műdalt s a legények meghatározott mennyiségű babot, lisztet, egyebet fizettek neki, hogy tanítsa meg őket rá. A szövegét leírták, de sose tudták az összes versét füzet nélkül.” (Vargyas L. 2000: 29–30).

3. Fekete Mihály a Homoród vidékén élt (Homoródalmáson vagy Homoródkarácsonyfalván). A környezetében található papírlapokat feldarabolva és cérnával összefűzve füzetet készített a maga számára, 34 lapból. Méretei 17,5x11 cm. A három iv eltérő időszakban készült el és telítődött. A két papírlap összeragasztásával vastagított borítóra ez került: *Irta Fekete Miháj 1879*. A borítón a név többször is ismétlődik, különböző méretben, tintával. A szerző váltakozva *Mihály* vagy *Mihálj* formában szignálja a bejegyzést. A füzet hátlapján egy új név is feltűnik, feltehetően a tulajdonos fiáé.

A füzet első fejezetének címe: *Világi Énekek I.* A következő szövegeket tartalmazza: *Ujoncz Dal, Petőfi Költeményeiből. Hunyodi László (Ballada), Nép dalok, Bort ittam én boros vagyok, Édes falum határa, Oh mily vigan megyek el, Egy Gyilkosságról a Rikában, Szomorú Nota, Ezer nyolcz száz negyven nyolczba, Az Apa s a fiú, Más Ének, Hogy ne volna bús az anya, Húsvéti vers, Új Esztendei Vers, Más Ének, Más Ének, Hazámnak ékes hegyeit, Más Más, Haljatok ujságot az életbe, Néz a tronra néz rá magyar.*

A füzet második fejezete vőfélyköltészetet tartalmaz: *Lakodalmi köszöntés az elő köszönök számára, Hitre Walo kikérés a lányt, Amikor idegen faluban köszön, Amikor más idegen faluban szállást kérnek, Amikor az ajándékot beadja, Amikor kállátni hívja, Leányi Butuztatás.*

Ezután egyes gyűjtemény következik: *Jaj be okosan találta, ne bátsd jó pajtás azokat, Más, Nem úgy van már mint volt régen, Nints betse a hazafinak, Ditsőséges ur Isten minden ható felség, Czigámy legény dala, Az el hagyatot Leany, Öreg ember Éneke, Te rolad zeng ditséretünk, Legény buja, Egyetlen szerető, Lakodalmi Butuztato, Tisztelt Barátt, Nép Dalok, Mi füstölög ott a sikon távolba? Juhász legény szegény juhász legény, A szerelem, a szerelem, Pej paripám patkoszege de fényes, Fölfelé megy borban a gyöngy jolteszi, Igyunk barátim csendesesen.*

A versek mellé szórványosan datálás kerül. A második lap szélén olvasható: *Irta Fekete Mihály 1875 mártziusban 15dikén hetfönn.* A következő lapon: *Irta fekete Mihály 1870.* Továbbá: *Irta Fekete Mihály Február 20 dikán 1871 ben.* A vőfélyversek az 1879-es évben készültek el. Később olvasható bejegyzés: *Irta Fekete Mihály bus fiu demár most nem hanem hánkodo vagy bujdoso 1882 április 9.* Más alkalommal: *1880 dik évben január 9 dik vettem egy borjut 18 forintal és 30 krajtzaral; az 1880 dik évben áprillis 3 dikán szombaton letemkatona 1880.* Majd: *Irta Fekete Mihály 1882 Február 22 dikén jolvan vasárnap.*

Ezután újra vőfélyversek következnek, majd a következő bejegyzés: *Irta Fekete Mihály. Én Fekete Mihály meg házasodtam az 1882 dik évben Február 7 dikén 1882 Dako Júlis 1882 Dako Julisnak nem volt mártzius elsejétől fogva Fekete Mihály marc 6 dikán reggel 1882 dik áprillis 9 dik napján husvét első napján olyan hovolt hogy mind elvete a hideg az növényt.* Ugyanezen a lapon egy 9 tételből álló, 25 forintra rúgó pénzügyi összesítés található. A füzet hátsó borítójára ceruzával készült feljegyzés került: *1876 májusnak 21 én olyan hideg volt hogy törő búza rozs meg fagyott.*

Fekete Mihály feltételezhetően egy, a környezetében látott viselkedést követett, amikor – írástudó lévén – arra szánta magát, hogy szabad idejét írással töltse ki. A tinta színe, a betűkarakterek módosulása arra utal, hogy a könyv újabb és újabb nekirugaszkodással készült el. A füzetben található évszámok szerint a bejegyzések 1870–1882 között készültek. A hátsó borítóhoz felhasznált papírdarabon 1876-ból származó feljegyzés volt. A betűkép, valamint a ceruza használata arra utalhat, hogy Fekete Mihály környezetében valaki már korábban is készített szórványos feljegyzéseket.

Bár a füzet tulajdonosa születési évét, életkorát nem árulja el, feltételezhető, hogy a füzetet legénykorában nyitotta meg. Szándéka az lehetett, hogy egy helyre gyűjtse össze a különböző forrásokból származó dalokat, verseket, leveleket. A bejegyzések tehát – a ritka kivételektől eltekintve – expliciten nem biografikus jellegűek. Sem a lakodalmi versek, sem a levelek nem tartalmazzák a füzet tulajdonosára, életeseményeire, szociális környezetére való utalásokat. Ám a tartalom tüzetesebb vizsgálata másról árulkodik. Az egyik bejegyzés szerint Fekete Mihályt 1880 áprilisában sorozták be. Ugyanebben az évben jegyzi be a *Legény buja* című népdalt, egyértelmű utalással a kedves elvesztésére. 1879-ben, 1880-ban vőfélyverseket szerkeszt, másol a füzetbe. Feltételezhetően saját lakodalmára készülve, hiszen 1882 februárjában valóban családát alapít.

A szövegek részben a környezetében keringő kéziratos füzetekből származnak. Petőfi Sándor több, Vörösmarty Mihály egyik költeményéről, a népdalok és a nóták egyik részéről mindenképpen ezt feltételezzük. Petőfi Sándor neve megjelenik a versek címe alatt, más szerzői név azonban nem fordul elő. A szövegek a folklorzálódás nyomairól, következményeiről árulkodnak. A népdalok másik része Fekete Mihály környezetében használatban lehetett. Feltételezhető, hogy a hűsvéti és az újesztendei verset, valamint a vőfélyverseket maga alkotta meg. A *Tisztelt Barátt* címet viselő szövegrész egy férfitismerősnek írott magánlevél, amelyben egy hozzá méltatlan nővel való házasságkötésről igyekszik őt lebeszélni. A levél 1882-ből származik, amikor a füzet tulajdonosa megházasodott. A füzetet egy 1880-ból datált, szülőkhöz címzett levél zárja. Ezt az évet már a katonaságban töltötte.

A füzet tehát a nagykorúsodás, a katonaság és a családalapítás idején kíséri tulajdonosa életét. Az aktuális élethelyzethez, életérzéshez különböző forrásból származó adekvát verseket, szövegeket gyűjtött és szerkesztett. Olykor néhány szavas, ritkán néhány mondatos tudósítás olvasható az eseményekről.

Minthogy a füzet távol került eredeti környezetétől, nem lehet kideríteni, tulajdonosa milyen más írásgyakorlatokat végzett. A szövegkorpusz jellege azonban arra enged következtetni, hogy a bejegyző olvasottsággal rendelkezett, s hogy más helyzetekben is gyakorolta az írást. Az is mindenképpen megállapítható, hogy a füzetet sokszor lapozták. Utólagos bejegyzések, aláírások, datálások kerültek a lapokra, s a lapok üres felületein más családtagok is megörökítették nevüket. (Saját tulajdon)

A homoródalmási Szabó Mihály 1835-ben nyitott füzetet, amelybe népköltési és műköltői alkotásokat jegyzett (Faragó J. 2000).

5. Az aranyosszéki Harasztoson a nyugdíjas tanítónő, Czákó Jánosné Kocsis Mária (sz. 1924) „mindentudó füzetecskét” vezetett. Imákat, óvodások és kisiskolások számára hasznos verseket gyűjtött bele (Szabolcska Mihály, Pósa Lajos, Endródi Sándor, Tárkányi Béla). „Elajándékoztam a könyveket, hogy más is tudja. Én lemásoltam” – vallotta a szerző.

6. Egy kézdíszéki legény 1869-ben a császárt indult el szolgálni. A nagy fordulatra készülve füzetet vásárolt, az események megörökítése végett. „Lukács Károlyé ez Az Könyv 1869-ben vettem” – jegyezte a címlapra. A belső lapra pedig: „Mindenféléről én ezen kis könyvet tsak a zért vetem meg hogy a mig szolgálak a tsászár riak nául minden féle us ságot belé ir hasak hogy mikor hazamegyek a kor legyen mit meg mutasak a szüleim nek és test véreim nek legalább ezt emlé kül haza viszem az hazám ba erdély or szág ba ha az isten éltet és meg-segél” (Albert E. 1999. 38–39).

7. Az aranyosegerbegyi Moldvai János kéziratos füzete egy gyűjtőkötet része, a kolligátum 45–71. számú lapja. Nagy részét a *Dall* címet viselő fejezet teszi ki. Összesen 42 számozott és 8 számozatlan szöveget tartalmaz. Közöttük előfordulnak népdalok (*Zöld erdoben, sík mezőben, Édes anyám rózsafája*), mődalok (*Káka tövéen költ a ruca*), új stílusú népballada (*Szépen legel a Kisaszon guja*!), folklorzálódott költői alkotás (*Estve jőt a parancsolat számomra, Ereszkezik le a felhő, Rosabokor a domboldalon, A viragnak megtiltani nem lehet, Főlfelé megy borban a gyöngy*). 1865 telének végén a két hónapi kitaró fagyos időjá-

rást jegyzi fel. 1867 karácsonyának szombatján térdig érő hóról számol be. Egy alkalommal az *Orbáncc ellen, Égetés ellen, Sebek ellen orbáncz seb, Torok fájás ellen* használatos házi szerek, valamint a *gyomortisztító szász keserű* receptjét írja le, „nem magam probaltam hogy ezek a leghasznosabbak” megjegyzéssel.

A füzet éveken keresztül követte tulajdonosa életének alakulását. Az egyik bejegyzés a következőképpen azonosítja a szöveget: *Hivogatási vers a Moldvai János-é 1862ik év Januarius hava 10 én*. Ebből tudható meg, hogy a helybéli Torjai Ferencz és Péter Borbára lányával lépett házasságra. A gyermekáldás 1863-ban köszöntött be a házukba:

1863 ik év october 23 án született Rákhel leányom

1866 ik Augusztus 23 án Joska fiam

1867 ik Sepember [!] 4 én született Mosi

1871 ik évben september 23 án született Klári

1873 ik évben Május 1 só született Rosa

875 ik évben Február 19 én délben születtt János fiam

A dalok közé ékelődik be Nagy Sándor és Pakot Julianna lakodalmi meghívója. A füzetet záró egy lapos szöveg a *Jövendőlés 1852-től fogva*, amely a jelzett évtől az 1895-ben bekövetkező *Utolso ítélet napjára* ig éves rendszerességgel jelzi előre az eseményeket.

A füzet tulajdonosa feltételezhetően gazdaember volt. A füzet gyakorlatlan kézírásra vall. Egy alkalommal a *Dall-ok* között meg is jegyzi:

MOLDVAI JÁNÓSIRTA DEA

PENÁT N BIRTA S MERT

HA BIRTA VOLNAJOBONRTA

VOLNA E GONDOT

Amikor gyermekei cseperedni kezdtek, az apa füzetében gyakorolták az írást. A 45–71. lapok között ismételtelen előfordul Moldvai Róza, Moldvai Kata, Moldvai Ilona, Moldvai János neve.

Moldvai János a felnőtté válás, a családalapítás küszöbén nyitott füzetet. Kezdetben a szép versek és dalok gyűjteményét állította össze. Átmenetileg eljátszott a gyógyászati receptek összegyűjtésének gondolatával. Ezt követően a füzet a családi élet legfontosabb eseményeit örökíttette meg. A füzet egyéni használatból családi használatba került. A füzet történetének fordulópontját archívumba való bekerülése képezte. A kihelyezett családi emlékezet, a genealógiai emlékezet kontextusából a megőrzésre méltó feljegyzések tárgypopulációjába került át. A Román Akadémia kézírattárában az MsU 1236/B jelzet alatt található meg.

Következtetések

1. A 16–17. századtól kezdődően a kéziratok írásbeliség a tudás szervezésének, tárolásának és terjesztésnek közegevé változott. A szerzők füzetbe gyűjtötték az orvoslási ismereteket, a világi és vallásos tárgyú verseket és énekeket, a gazdasági tudást. A füzetekben a szóbeliségből, a magaskultúrából és a populáris irodalomból származó ismeretek találkoztak össze.

2. A füzetek egyéni íráshasználati habitussal voltak kapcsolatban, az írásnak privát célra való felhasználását bizonyítják. A füzetekbe kerülő ismeretek az egyéni érdeklődés, valamint a rendelkezésre álló források függvényében szerveződtek, s általában autobiografikus feljegyzésekkel egészültek ki. A füzetekbe jegyzett szövegek olvasmányélményt nyújtottak, a mindennapi használatban kerültek értékesítésre.

3. Az alfabetizáció 19. századi hulláma a kéziratok füzetek tudásszervezésre való használatát új közegekben honosította meg.

4. A kéziratok füzet a hagyomány átörökítésének egyik eszköze volt.